

EDWARD VAN 'T SLOT
(REDACTIE)

De politieke
Bonhoeffer *Kerk*
en overheid toen
en nu

Met bijdragen van
Stevo Akkerman,
Gerard den Hertog en
Dorottya Nagy

ONDER REDACTIE VAN
EDWARD VAN 'T SLOT

De politieke Bonhoeffer

*Kerk en overheid
toen en nu*

UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM
UTRECHT

Inleiding op deze bundel

Edward van 't Slot

In maart 2017 was het veertig jaar geleden dat het Bonhoeffer Werkgezelschap in Nederland, kortweg BWN, voor het eerst samenkwam. Dat was een goede gelegenheid om een studieuze jubileumbijeenkomst te beleggen aan de Protestantse Theologische Universiteit (PThU) in Amsterdam. Het BWN leest al veertig jaar teksten van en over Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) in de overtuiging dat deze theologie ‘ertoe doet’, ook meer dan dertig of zeventig jaar na de gewelddadige dood van de auteur. ‘Bonhoeffer lezen, dat betekent kiezen; het betekent je engageren’ – dat was en is de overtuiging van de leden van het gezelschap.

Nu valt er na veertig jaar nog altijd genoeg te kiezen. Er is in de wereld veel gaande waarbij de vraag gesteld kan worden: om welk engagement vragen deze ontwikkelingen – bijvoorbeeld van de kant van de kerk, van haar leden, van de theologie? Op het wereldtoneel zijn we de afgelopen jaren getuige geweest van grote politieke verschuivingen, zonder dat het altijd duidelijk is hoe die verschuivingen geduid kunnen worden. Er lijkt een sfeer van opstand in de lucht te hangen, maar wie komt er eigenlijk in opstand en waartegen dan precies? Wat betekenen het ‘nee’ van de Nederlandse bevolking tegen het Oekraïne-verdrag, het Britse ‘ja’ tegen de Brexit, en de verkiezing van Donald Trump tot president van de Verenigde Staten – om maar wat politieke aardschokken op te noemen? Getuigen al deze gebeurtenissen van een ‘politieke kloof’ tussen beleidsmakers en stemgerechtigde burgers, en wie zou daar dan precies iets aan kunnen doen? Heeft de kerk iets te melden over deze vragen? En over milieu- en vluchtelingenvraagstukken? Wat dan? En voor welk forum eigenlijk? Rust de kerk vooral haar eigen leden toe om politiek-bewuste burgers te kunnen zijn, of misschien zelfs dat niet? Of moet ze als kerk haar stem breed ver-

heffen in het maatschappelijk debat – maar heeft ze die stem nog wel? Vragen te over om als geëngageerde Bonhoeffer-lezers eens een dag lang goed over door te bomen. ‘Geloof en de politieke kloof’ werd ons thema.

Niet alleen Bonhoeffers biografie getuigt van zijn bereidheid om stelling te nemen in politiek urgente situaties, zijn teksten getuigen er ook van, expliciet of (vaker) impliciet. In de in 2012 bij Boekencentrum verschenen vertaling van zijn ethische fragmenten (*Aanzetten voor een ethiek. Samengesteld, vertaald en ingeleid door Gerard den Hertog en Wilken Veen*) – fragmenten waarin hij altijd in bedekte termen over de politieke situatie van zijn tijd moest schrijven – is een ‘memorandum’ (of ‘advies’) opgenomen dat het spreken van de kerk over en tot de overheid als onderwerp heeft. Het leek ons als BWN zinvol om die tekst als uitgangspunt te nemen: werpen de gedachten die Bonhoeffer daar rond 1941 formuleert, licht op de vragen van vandaag? Natuurlijk schreef Bonhoeffer in totaal andere omstandigheden dan de onze, maar over vragen over bijvoorbeeld de volmacht van een kerkelijk politiek spreken zal bij hem toch zeker inspirerend materiaal te vinden zijn...

Deze bundel opstellen is het resultaat van die studiedag in maart 2017; en de opzet van dit boek lijkt sterk op de opzet van de dag zelf. Om te beginnen drukken we een kort herinneringswoord bij veertig jaar BWN af, uitgesproken door drs. Irene Meijer, emeritus gemeentepredikant en BWN-lid van het eerste uur. Uit haar woorden blijkt wel dat politiek engagement altijd sterk geleefd heeft binnen het BWN – dit boek sluit dus mooi aan bij die traditie. Dan volgt de tekst van Bonhoeffer zelf waar het in deze bundel om draait: ‘Theologisch advies: Staat en kerk’. De tekst is, met dank aan de uitgever en aan de vertalers, overgenomen uit *Aanzetten voor een ethiek* (2012), 295-314. In de tekst zijn voor het gemak de bladzijnummers uit de meest recente Duitse editie (*Dietrich Bonhoeffer Werke* deel 16, 1996) opgenomen, zodat het bij het lezen van de volgende teksten gemakkelijk terugzoeken is. Ook is de inleiding afgedrukt die in *Aanzetten* was toegevoegd door de vertaler, prof. dr. Gerard den Hertog, emeritus hoogleraar systematische theologie en ethiek (Theologische Universiteit Apeldoorn) en eminent kenner van Bonhoeffers werk. Na de Bonhoeffer-tekst volgen nog twee opstellen van Den Hertog: één waarin hij Bonhoeffers tekst plaatst

in zijn oorspronkelijke context – zonder enige kennis van de omstandigheden is het haast onmogelijk om de spanning die deze tekst oproept enigszins mee te voelen – en één waarin hij de door Bonhoeffer impliciet opgeroepen spanning expliciet maakt. Spreekt Bonhoeffer hier zo conservatief en gezagsgetrouw als veel van zijn critici hebben gedacht, of is er wat anders aan de hand? Den Hertog denkt duidelijk het laatste. Uit zijn essay blijkt al wel dat het genoemde motto van het BWN waar is: het lezen van deze tekst, *ook* van deze tekst, bepaalt je als lezer onmiddellijk bij de vraag: En wat durf *ik*? Hoe zit het met mijn engagement? Bonhoeffer kan er in ieder geval niet van beschuldigd worden dat hij zich politiek op de vlakte hield.

Aan prof. dr. Dorottya Nagy, bijzonder hoogleraar missiologie aan de PThU, hebben we gevraagd om hier expliciet op in te gaan. Welk appel gaat er wat haar betreft uit van Bonhoeffers tekst naar de kerk anno nu? Haar betrokken essay laat aan duidelijkheid niets te wensen over: geen kerk en geen kerklid kan politieke ontwikkelingen slechts voor kennisgeving aannemen. Wat er gebeurt in de maatschappij is hoe dan ook een appel aan de kerk, ook als een mogelijk appel van de kerk aan de maatschappij minder hoorders heeft dan een aantal decennia geleden. Juist kerk en theologie (en theologische opleidingen) zullen moeten toerusten om kritisch en met theologische moed in de maatschappelijke ontwikkelingen te staan.

Ten slotte is dan het woord aan Stevo Akkerman, die als columnist van dagblad *Trouw* geregeld heeft laten merken scherp waar te nemen wat zich op het politieke en maatschappelijke vlak afspeelt en die daar geregeld rake analyses van ten beste heeft gegeven. Wat heeft hij te melden als hij Bonhoeffers tekst leest en als hij hoort wat al die theologen en Bonhoeffer-belangstellenden naar aanleiding van deze tekst te berde brengen over ‘geloof en een politieke kloof’? Bij alle vragen die hij heeft over de eenduidigheid van een kerkelijk ‘appel’ op politiek terrein maakt Akkerman toch duidelijk dat kerk en theologie wel een welkome bijdrage kunnen leveren aan broodnodige verheldering over het christelijke verleden van onze maatschappij; en iedere bijdrage aan het gesprek over de grenzen van macht en over zingeving is wat Akkerman betreft zeker ook welkom. Ook de bijdrage van Bonhoeffer-lezers mag

daarin gehoord worden; dit gesprek moet dus gaande blijven. Of gestart worden.

Werk aan de winkel dus. Het Bonhoeffer Werkgezelschap kan voorlopig in ieder geval weer vooruit.

Een hartelijk woord van dank aan de PThU die deze studiedag mogelijk maakte, en aan Boekencentrum met zijn uitgeefdirecteur Nico de Waal: heel fijn dat we de tekst van Bonhoeffer ook in deze bundel mogen afdrucken, en dat de uitgave van dit boek met zo veel belangstelling werd begeleid!

Edward van 't Slot, voorzitter BWN
Zwolle, februari 2018

HOOFDSTUK 1

Veertig jaar Bonhoeffer Werkgezelschap: veertig jaar voor elk wat wils

Irene Meijer

Destijds waren we dertigers, veertigers en vijftigers en nu zijn we in de zeventig, tachtig en negentig. Er zijn nog maar een paar leden van het eerste uur die de vergaderingen bezoeken. Velen zijn overleden of kunnen vanwege hun hoge leeftijd of fysieke beperkingen niet meer komen. Weer anderen stellen andere prioriteiten of hebben andere wegen ingeslagen, bij sommigen is de interesse er nog wel, maar meer op een afstand en weer anderen vinden het nu wel genoeg.

Wie kwamen naar de vergaderingen van het werkgezelschap? Vanuit welke interesse?

Dat waren natuurlijk de vaktheologen, de hoogleraren, de universiteitsdocenten, de gepromoveerden die Bonhoeffers theologie niet alleen grondig onderzochten, maar zijn werken ook verder wilden laten spreken en hun kennis wilden doorgeven. Daarnaast was en is er nog steeds een groep die met name geboeid was en is door Bonhoeffers biografie, op zoek naar de mens achter *Verzet en overgave*. Wat bedoelt Bonhoeffer toch met die niet-religieuze interpretatie, met het denken in twee ruimten, het laatste en voorlaatste, wat wil hij zeggen met ‘we gaan een religieuze tijd tegemoet’ en wat bedoelt hij precies met de ‘mondige wereld’? Niet meer geloven op gezag van de kerk, maar hoe en wat dan wel? Het waren de gemeentedominees en de mensen die meer uit dat boek *Verzet en overgave* wilden leren kennen, die wellicht het *Bonhoeffer Brevier* op hun nachtkastje hadden liggen, zoals je in die tijd veel hoorde. Een bont gezelschap en naar bleek voor ieder wat wils.

Zo eenvoudig was dat toch ook weer niet. In de beginjaren

waren er geen Nederlandse vertalingen van Bonhoeffers werken, het moeilijk toegankelijke Duits werd voor velen een hindernis en ook de theologie; de geleerde heren uitgezonderd natuurlijk. Wie kon *Sanctorum Communio* begrijpen of *Akt und Sein*? Een gedegen voorkennis van systematische theologie, dogmatiek en ethiek, kerkgeschiedenis was nodig om ook maar mee te kunnen doen aan de discussies. Ik, als gemeentepredikant, had dan wel theologie aan de Universiteit van Amsterdam gestudeerd, dikwijls was mijn parate kennis ontoereikend.

In de notulen van de eerste vergadering is de doelstelling te lezen:

De voorzitter stelt voor om te komen tot een wetenschappelijk, maar niet uitsluitend theologisch gezelschap. Het kunnen ook historisch geïnteresseerde mensen zijn, die lid willen worden, alsmede sociologen. Het zou van belang zijn om te komen tot een systematische bestudering van alle geschriften van Bonhoeffer. (...) Behalve een systematische bestudering hopen we dat het mogelijk is om te onderzoeken wat de aktuele betekenis is van het werk van Bonhoeffer.

Die doelstelling is ruimschoots gehaald. Er zijn buitengewoon interessante voordrachten gehouden. In de beginjaren kwam de ‘God-is-dood-theologie’, de ‘religieuze tijd’ ter sprake en hoe dat nu werkelijk geïnterpreteerd moest worden. In de ochtendsessie kwamen over het algemeen mensen aan het woord die bezig waren met een promotie of gepromoveerd waren. Pastoraat, bevrijdingstheologie, burgerlijkheid bij Bonhoeffer, de broedergemeenschap in Finkenwalde, de kerkstrijd, het postmodernisme – het kwam allemaal aan de orde en het ziet er naar uit dat nu vanuit de evangelische hoek de belangstelling toeneemt. Daarnaast werden boeken of andere publicaties van leden of gastleden besproken. Ook werd lange tijd het middagedeelte van de studiedag ingevuld door predikanten of anderen, die verslag uitbrachten van het werken met Bonhoeffer in plaatselijke gemeentes, leerhuizen of lezingen. Bonhoeffer in de praktijk: het was een vraag die een van onze leden voortdurend stelde.

Het meest boeiend zijn de verschillende interpretaties geweest.

Kom je uit een rechtgeaard gereformeerd of ‘zwaar’ christelijk milieu, dan is je geestelijke bagage en daarmee ook je zicht op en interpretatie van Bonhoeffers werken nu eenmaal anders dan wanneer je het godsdienstig leven vanuit een wat ruimer denkend milieu beziet. Het leverde heftige discussies op, ook irritaties, bijval – allemaal tekenen van grote betrokkenheid.

Op internationaal gebied wordt om de vier jaar een congres georganiseerd. In 1971 was Kaiserswerth de plek waar de oprichtingsvergadering van de *International Bonhoeffer Society* plaatsvond. Natuurlijk was het dan indrukwekkend de aanwezigheid van Eberhard en Renate Bethge en van vele internationaal bekende theologen mee te maken. Persoonlijk zijn mij twee conferenties het meest bijgebleven. In 1984 waren wij met tien Nederlandse vertegenwoordigers in Hirschluch, Oost-Berlijn. Vanuit de bekende Duitse Gründlichkeit werd het onderwerp (de Barmer Thesen) belicht. Daar kwamen Duitse theologen aan het woord die de hele nazitijd bewust hadden meegemaakt en – als je het goed beschouwt – echt en in feite alleen maar goed konden verwoorden wat er zich toen afspeelde in de kerkstrijd. Dit in tegenstelling tot vele latere interpretaties. Met name naar sommige Amerikanen luisterde ik met verwondering. Hoe konden zij zo precies de omstandigheden van Bonhoeffers jeugd, opvoeding, milieu, Derde Rijk, Tweede Wereldoorlog duiden? Wie kwam eigenlijk uit een professorengezin, wonende in een professorenbuurt met Joodse buurtgenoten en klasgenoten in die tijd in Berlijn? Ik heb het gevoel dat mensen weleens met Bonhoeffer aan de haal zijn gegaan en soms wel erg veel op hem geprojecteerd hebben. We vergeten ook weleens dat de taal die Bonhoeffer in zijn geschriften bezigde versluierd moest zijn en daarom blijft het zaak de context nooit uit het oog te verliezen.

In 1988 werd het vijfde internationale congres in Amsterdam gehouden. Alan Boesak sprak, de Bethges waren er natuurlijk en ook veel deelnemers uit Oost-Europa. Zij werden na afloop door Nederlandse congresgangers of anderszins een aantal dagen gastvrij ontvangen om kennis te maken met het Nederlandse gemeentelven.

Nog steeds worden mensen geïnspireerd door Bonhoeffer.

In Kigali is een Bonhoeffer-centrum opgericht om van daaruit

vredes- en verzoeningswerk te ontwikkelen in Rwanda. Zolang mensen de gedachtegang van Bonhoeffer voortzetten, zal ook het Nederlandstalige Bonhoeffer Werkgezelschap blijven voortbestaan en ik wens het dan ook nog vele inspirerende vergaderingen toe.

In 1941 was Hitler op het hoogtepunt van zijn macht. Niets leek hem te kunnen stuiten. Juist op dat moment werd aan Dietrich Bonhoeffer gevraagd een bezinningsstuk te schrijven over de houding die de kerk tegenover de overheid moest aannemen. Bonhoeffer kwam vervolgens met een tekst waarin hij met verve verdedigt dat de kerk een kritische politieke opdracht heeft.

Hoe lezen we Bonhoeffers opstel bijna tachtig jaar na dato, in een tijd waarin allerlei wereldpolitieke zekerheden lijken te verdampen?

In deze bundel zijn, naast Bonhoeffers tekst, de reacties te vinden van Gerard den Hertog, Dorottya Nagy en Stevo Akkerman.

Edward van 't Slot is bijzonder hoogleraar te Groningen (RUG), seminariedocent en onderzoeker aan de PThU en voorzitter van het Bonhoeffer-werkgezelschap in Nederland.

NUR 700

